

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2024-3-97-106

ӘОЖ 347.922.6

FTAMA 10.21

ТАЛАП ҚОЮ НЫСАНАСЫН ЖІКТЕУ (БӨЛУ) ТУРАЛЫ СҰРАҚ БОЙЫНША
Жарылғап М.К.^{1*}

^{1*} «Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КеАҚ
Петропавл, Қазақстан

*Хат-хабар үшін автор: jarilgapmk@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада талап қою нысанасының, оның азаматтық процестегі орны мен рөлі сияқты санатқа талдау жасалады. Талап қою нысанасының түрлері ретінде тараптар арасындағы құқықтық қатынастардың болуы немесе болмауы, жауапкердің міндеттері, құқықтық қатынастардың өзгеруі немесе тоқтатылуы туралы даулар ерекшеленеді. Авторлар әр топқа мысалдар келтіріп, топтар арасындағы талап арыздың нысанасы бойынша талаптарды ажырату критерийлерін талдады. Сондай-ақ, авторлар сот құқықтық қатынастарды өзгерту және тоқтату туралы дауларда оған заң шығарушы берген айрықша өкілеттіктерді іске асыратынын атап өтті. Мақалада талап қою нысанасының түрлерін шектеулі пайдалану туралы екі дәлел келтірілген. Авторлар талап қою нысанасы бойынша талап қою топтары арасында нақты ажырататын критерийлер жоқ деп санайды. Сондай-ақ, авторлар практикалық салада (норма шығаруда, соттарда) талап қоюдың нысанасы оны топтарға бөлмей тұтастай қолданылатынын анықтайды. Талаптың нысанасы даудың болуымен бірге сот ісін жүргізу түріне әсер етеді. Сот практикасында теріс салдары бар талап қою нысанасын қате түсіндіруі бар. Мақалада әке болуды тану фактісін анықтау туралы талап тек әке болуды анықтау туралы талап шеңберінде ғана талап қою тәртібімен қаралатыны бекітіледі.

Кілт сөздер: азаматтық процесс, талап қою элементі, талап қою нысаны, дау, мәмілені жарамсыз деп тану, соттың өкілеттіктері, қорғау тәсілі, әке болуды анықтау.

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ (РАЗДЕЛЕНИИ) ПРЕДМЕТА ИСКА
Жарылғап М.К.^{1*}

^{1*} НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева»
Петропавловск, Казахстан

*Автор для корреспонденции: jarilgapmk@mail.ru

Аннотация

В статье проводится анализ такой категории как предмет иска, его место и роль в гражданском процессе. Как виды предмета иска выделяются споры о наличии или отсутствии правоотношения между сторонами, об обязанностях ответчика, об изменении или прекращении правоотношения. Авторами приведены примеры каждой группы и проанализированы критерии разграничения исков по предмету иска между группами. Отмечено также, что в спорах об изменении и прекращении правоотношения судом реализуются исключительные полномочия, предоставленные законодателем. В статье выдвигаются два аргумента об ограниченном использовании видов предмета иска. Авторы полагают, что отсутствуют четкие, критерии разграничения между группами исков по предмету иска. Также авторы находят, что в практической области (в нормотворчестве, судах) предмет иска применяется в целом, не разделяя его на группы. Предмет иска вместе с наличием спора влияет на вид судебного производства. В судебной практике встречается ошибочное толкование предмета иска, что имеет негативные последствия. В работе утверждается, требование об установлении факта признания отцовства должно рассматриваться в исковом порядке только в рамках требования об установлении отцовства.

Ключевые слова: гражданский процесс, элемент иска, предмет иска, спор, признание сделки недействительной, полномочия суда, способ защиты, установление отцовства.

ON THE ISSUE OF CLASSIFICATION (DIVISION) OF THE SUBJECT
OF THE CLAIMZharylgap M.K.^{1*}^{1*}Manash Kozybayev North Kazakhstan University NPLC, Petropavlovsk, Kazakhstan*Corresponding author: jarilgapmk@mail.ru

Abstract

The article analyzes such a category as the subject of a claim, its place and role in civil proceedings. Disputes about the presence or absence of a legal relationship between the parties, about the obligations of the defendant, about the change or termination of the legal relationship are types of the subject of a claim. The authors give examples of the types and analyze the criteria for differentiating between the types of lawsuits on the subject of the claim. It is also noted that in disputes about the change and termination of a legal relationship the court realizes the exclusive powers granted by the legislator. The article puts forward two arguments about the limits of employing the types of the subject of the claim. The authors believe that there are no clear criteria for differentiating between the groups of lawsuits on the subject matter of the claim. Also, the authors find that in the practical field (in rule-making, courts) the subject of the claim is applied in general, without dividing it into groups. The subject matter of the claim, together with the existence of a dispute, affects the type of judicial proceedings. In judicial practice, there is an erroneous interpretation of the subject of the claim, which has negative consequences. The paper argues that the requirement to establish the fact of recognition of paternity should be considered in a lawsuit only within the framework of the requirement to establish paternity.

Keywords: civil procedure, element of claim, subject of claim, dispute, invalidation of transaction, powers of the court, method of protection, establishing paternity.

Кіріспе. Талап бойынша сот ісін жүргізу азаматтық процестің маңызды бөлігі болып қала береді. Конституцияда бекітілген мемлекеттен сот арқылы қорғау құқығын көп жағдайда жеке және заңды тұлғалар талап қою арқылы жүзеге асырады [1, 13, 76 б.]. Талап қоюдың мазмұны арқылы дараланатын құрамдас бөліктері талап қою элементтері деп аталады. Талаптың екі элементі ерекшеленеді: талаптың нысанасы және талаптың негізі. Осы мақалада талап қоюдың нысанасы ҚР Конституциясында көзделген неғұрлым кең таралған қорғау құралының маңызды элементі ретінде қарастырылады.

Жұмыстың мақсаты - талап қою нысанасын кішігірім санаттарға бөлудің маңыздылығын, талап қою нысанасын жіктеудің өзектілігін зерттеу. Авторлар сот ісін әр түрлі топтарға жіктеудің практикалық мәні жоқ деген болжам жасайды.

Жұмыстың мақсатына жету үшін авторлар келесі міндеттерді қойды: (1) талап қою нысанасын талдау және оны талапкердің субъективті құқықты қорғау тәсілі бойынша жіктеу, (2) талап қою нысанасының функцияларын зерттеу, (3) талап қою нысанасына доктриналық, заңнамалық және сот көзқарастарын зерттеу.

Міндеттер шеңберінен тыс мақаланың көлемінің шектелуіне байланысты талап қою нысанасы мен дау нысанасының арақатынасы туралы мәселе осы мақалада қарастырылмайды.

Әдеби шолу. Мақаланы дайындау кезінде дереккөздер мен ғылыми әдебиеттер пайдаланылды. Осы мақаланың қайнар көздері 2014-2024 жылдар аралығындағы кезіндегі азаматтық істер бойынша сот актілерімен ұсынылған ауқымды сот практикасы, сондай-ақ ҚР нормативтік құқықтық актілері болып табылады. Мақаланы дайындау кезінде автор Агиев С.В., Аленов М.А., Мадиярова А.С., Трашкова Н.М. и Ярков В.В. шығармаларына жүгінді.

Әдіснама. Ұсынылған зерттеудің әдіснамалық негізі функционалдық әдіс, формальды-құқықтық әдіс, сондай-ақ азаматтық істер бойынша сот актілерін және ҚР нормативтік құқықтық актілерін зерделеу кезінде пайдаланылған байқау мен салыстырудың эмпирикалық әдістері болып табылады.

Нәтижелер. Зерттеу доктринадағы "талап қою нысанасы" категориясы, ең алдымен, дау болып табылады, ал тәжірибеде талап қою тақырыбы "талап" деген ұғымынан туындайтынын көрсетті. Сондай-ақ, талап қою нысанасын топтарға, кішігірім санаттарға доктриналық бөлу заңнамада да, сот практикасында да қолданылмайтындығы анықталды.

Талап қоюдың нысанасы және даудың болуы сот ісін жүргізу түріне әсер етеді. Соттар "талап қою нысанасы" ұғымын кен түсіндіреді. Талап қою нысанасын кеңінен түсіндіру көптеген жағымсыз салдарға, соның ішінде процестік бұзушылықтарға әкеледі, бұл сотқа деген сенім деңгейін төмендетеді.

Зерттеу нәтижесінде ұсыныс әзірленді. Егер өтініш субъектісі өзінің талабын әке болуды анықтау деп өзгертсе, талап қою тәртібімен әке болуды тану фактісін немесе әке болу фактісін анықтау туралы талапты қарастыруға болады.

Талқылау. Талап - азаматтық процесте ең танымал, кең таралған, терең тарихы бар қорғаныс құралы [2, С.91]. Талапта оның элементтері, яғни мазмұны арқылы оны дараландыратын талаптың құрамдас бөліктері ажыратылады. Жалпыға бірдей танылған (доктриналық) талаптың екі элементі бар: талап қоюдың нысанасы және талап қоюдың негізі. Талап қоюдың нысанасы - талапкер соттан сұрайтын қарау және шешу туралы материалдық-құқықтық дау. Қазақстан Республикасының сот практикасында "талап қою талаптарының мазмұны (талап қою нысанасы)" деген тұрақты сөз тіркесі қалыптасты. Қарапайым түрде, айтқанда, талаптың нысанасы - бұл талап қоюдың мәні, «не туралы талап» деген сұраққа жауап береді. Кейде қазақ тілінде талап қою нысанасын «сот ісінің тақырыбы» деп аударылады. Әдетте, талаптың нысанасы мазмұнның алдында көрсетіледі, ортасында тураланады және суретте көрсетілгендей "... туралы талап қою" сөздерімен қалың әріппен жазылады.

Соттың атауы: _____	
Мекен-жайы: _____	
ТАЛАП ҚОЮШЫ: _____ (Ф.И.О.)	ЖАУАПКЕР: _____ (Ф.И.О.)
ЖСН: _____	ЖСН: _____
Мекенжайы: _____	Мекенжайы: _____
Мобильді тел: _____	Мобильді тел: _____
Мемлекеттік баж: _____	
Берешектікті өндіріп алу туралы ТАЛАП ҚОЮ	
20__ жылғы «__» _____ мен жауапкер _____ (Т.А.Ә.)	
_____ теңге қарызға бердім, ол туралы жауапкердің өзі жазған қолхаты бар.	
Қолхатқа сәйкес жауапкер қарызды 20__ жылғы «__» _____ дейін қайтаруға уәде берген, алайда осы уақытқа дейін жауапкер өз міндеттемелерін орындаған жоқ. Жауапкердің тарапынан қарызды қайтару бойынша мерзімін өткізіп алуы орын алған, тұрақсыздық айыбының сомасы мерзімін өткізіп алуының әрбір күні үшін _____ % есебінен _____ теңгені құрады.	
...	

Сурет 1. Талап қою арыздың үлгісі (қысқартылған)

Талап қою нысанасын топтарға бөлу талап қою нысанасының сипаттауға және түсіндіруге мүмкіндік береді. Талап қою нысанасы бірнеше критерийлер бойынша бөлінеді, жіктеледі [4, 152 б.]. Осындай бөлу, жіктеу критерийлерінің бірі-болжамды субъективті құқықты қорғау тәсілі. Қорғау тәсілі бойынша талап қою нысанасы (1) тараптар арасындағы қатынастардың материалдық құқықтық қатынастарының болуы туралы дауға, (2) жауапкердің міндеттері туралы дауға және (3) қолданыстағы құқықтық қатынастарды өзгерту немесе тоқтату туралы дауға бөлінеді [5, 226 б.].

Біріншіден, тараптар арасында құқықтық қатынастың болуы/болмауы туралы дау ретінде талаптың нысанасын қарастырайық. Мұндай талаптар ретінде әке болуды анықтау, меншік құқығын тану немесе мұрагерлік және тағы басқа мәмілелер жарамсыз тануы болуы мүмкін. Мысалы, қайтыс болған адамның әйелі күйеуінен туған бес әйелдің «әке болуды тану фактісін анықтау» талабына қарсылық білдірді [6, шешім]. Әйелінің уәждерінің бірі «әке болуды тану фактісін анықтау талабы» талап арызда «әке болуды анықтау талабы» ретінде емес, ерекше іс жүргізуде қаралатындығы болды. [7, 1-тармақ]. Апелляциялық шағымда дау, яғни құқық (әке болу) туралы дау, бар екенін айтып, әйелінің қарсылығы қабылданбады [8, шешім]. Нәтижесінде, апелляциялық сот алқасы қайтыс болған адам мен оның некеден тыс туған алты баласының арасында құқықтық қатынастың (әкелік, мұрагерлік) бар екендігі туралы талап қою іс жүргізу тәртібімен қабылданған аудандық соттың шешімін растады.

Талаптың нысанасынан бөлінген екінші топ - жауапкердің міндеттері туралы даулар. Бірінші топтан айырмашылығы, тараптар өзара құқықтық қатынастардың болуына қарсы емес. Тараптар арасындағы мәселе тек осы құқықтық қатынастың мазмұны туралы, атап айтқанда жауапкердің міндеттері туралы. Бұл жағдайда соттың рөлі жауапкерді белгілі бір әрекеттерді жасауға мәжбүрлеу болып табылады. Мұндай талаптардың мысалы ретінде алимент өндіріп алу, қарызды өндіріп алу, жұмысқа қайта орналастыру және т. б.

Талап нысанасының шеңберіндегі талаптардың үшінші тобын құқықтық қатынастардың өзгеруі немесе тоқтатылуы туралы даулар құрайды. Талаптардың бұл тобы, бірінші және екінші топтан айырмашылығы, құқықтық қатынастардың, сондай-ақ міндеттердің болуы (болмауы) туралы дауды қамтымайды; олар туралы тараптар дауласпайды. Осы топтағы талап-арыз талаптар арасындағы кез-келген міндеттемені (яғни, барлық құқықтық қатынасты), оны тоқтатқанға дейін өзгертуге бағытталған. Мұндай талаптардағы соттың рөлі құқықтық қатынастардың бұрынғы күйінде болуы мүмкін немесе мүмкін еместігін анықтау болып табылады. Үшінші топтағы талаптардың мысалдары: некені бұзу, ортақ меншікті бөлу, келісімшарт талаптарын өзгерту және тағы басқалар.

Сондай-ақ, құқықтық қатынастарды өзгерту немесе тоқтату туралы істерде (талаптардың үшінші тобында) заң шығарушы тек сотқа жүктеген құзыреттер жүзеге асырылады деген ереже белгіленді. Егер құқықтық қатынастарды басқа жолмен, яғни соттан тыс, өзгерту немесе тоқтату мүмкіндігі болса, онда сот мұндай талапты қарастырмайды. Мысалы, мұрагер мұрагерлік құқығы туралы куәлік алу үшін өзге жолмен даусыз дәлелдемелер алуға мүмкіндігі болмаған кезде ғана сотқа арызбен жүгінуге құқылы [9, 7 тармақ].

Осылайша, доктринадағы талаптың нысанасы дау болып табылады, ал сот практикасында бұл талапкердің талаптарының мазмұны. Ғылыми қоғамдастықта талапкердің болжамды субъективті құқығын қорғау тәсілі бойынша талап қою нысаналары үш топқа бөлінеді, жіктеледі.

Алайда, талап қою элементтерін кішігірім санаттарға жіктеудің практикалық мәні жоқ. Азаматтық процесті пайдаланушылар үшін дауды шешу құралы ретінде талап қою нысанасының түрін емес, тек талап қою нысанасын анықтау маңызды. Талап қоюдың нысанасы бір талап қоюды басқа талап қоюдан бөлу критерийі ретінде қолданылады. Сонымен қатар, талап-арыздар топтар арасындағы нақты айырмашылық болуы мүмкін емес.

Біріншіден, талап қою нысанасын заң шығарушы мен соттар бір талап қоюды екіншісінен ажырату критерийі ретінде пайдаланады. Сотта соттылықты анықтау, талап қоюды қабылдау, істерді біріктіру немесе ажырату және іс жүргізу шешімін қабылдаудың басқа да мән-жайлары үшін критерий талап қоюдың нысанасы болып табылады. Қазақстанның қолданыстағы азаматтық процесстік кодексінде 14 бапта талап қоюдың нысанасы 30 рет көрсетілген, бірақ бірде-бір жеке талап-арыз тобы туралы айтылмайды. [4] Осылайша, талаптың нысанасын топтарға бөлу іс жүзінде қолданылмайды.

Екіншіден, жоғарыда аталған топтардың әрқайсысына талап қоюдың нақты нысанасын қарастыру керек екенін әрдайым айқын анықтау мүмкін емес. Мәмілені жарамсыз деп тану туралы кең таралған дауды қарастырыңыз. Аталған даулармен мұндай талаптарды құқықтық қатынастардың жоқтығы туралы дауларға жатқызу (І топ) немесе құқықтық қатынастарды тоқтату туралы дауларға жатқызу (ІІІ топ) мәселесі туындайды. Авторлардың пікірінше, бұл сұраққа ғылым өкілдерінің, заң шығарушылар мен практиктердің жауаптары айқынсыз, бұлыңғыр және даусыз емес.

Мәмілені жарамсыз деп тану туралы талаптарды даулардың белгілі бір тобына жатқызу туралы доктриналық түсінік даусыз емес. Мысалы, з.ғ.д. Ярков В.В. өсиет деген мәмілені жарамсыз деп тану туралы талап құқықтық қатынастардың жоқтығы туралы дауларға, яғни бірінші топқа, жатады деп санайды [5, 226 б.]. Алайда, өсиет нотариуспен куәландырылады, мұра ашылғаннан кейін мұрагерлерге жарияланады; басқаша айтқанда, өсиет дауласқанға дейін құқықтық қатынастарды тудырады. Авторлардың пікірінше, оны кейіннен жарамсыз деп тану бұрыннан қалыптасқан қатынасты тоқтатады, яғни сот ісін үшінші топқа жатқызады. Осылайша, мәмілені жарамсыз деп тану туралы талап қою нысанасын құқықтық қатынастардың болуы (болмауы) туралы дауларға жатқызу даусыз емес.

Сондай-ақ, заң шығарушы талап қою нысанасын жіктеуде айқынсыздықты тудырады. Ереже шығармашылық тәжірибесі мәмілені жарамсыз деп тану туралы талап қою нысанасын бірінші топтағы дауларға – құқықтық қатынастардың болуы (болмауы) туралы дауларға жатқызу бөлігінде ғылым өкілдерінің ұстанымына сәйкес келмейді. Мысалы, "сот әрекет қабілеттілігін шектеген адам жасасқан мәмілені сот оның қамқоршысының талап етуі бойынша жарамсыз деп тануы мүмкін" [11, 159-баптың 6-тармағы]. Мұндай талап қою кезінде мәміле қазірдің өзінде жасалуы керек, яғни талап қоюдан бұрын да мәміледен құқықтық қатынастар туындауы керек. Демек, мәмілені жарамсыз деп тану туралы талаптар құқықтық қатынастарды тоқтату туралы дауларға, яғни үшінші топқа қатысты деп айтуға негіз бар.

Сот тәжірибесі де даулар топтарын ажырататын нақты, айқын критерийлерді ұсынған жоқ. ҚР сот актілерінде талап қою нысанасын бөлетін және онда дау тобын бөлетін критерийлер кездеспейді. Сонымен қатар, ҚР Жоғарғы соты талап қою нысанасын «дау» емес, "талап" деп анықтайды [12, 16-тармақ]. Ғылыми әдебиеттерде "дау" ұғымының әртүрлі мағынасы берілген [13, б. 64]. Осылайша, соттар талап қою нысанасында даулар тобын ажыратпайды.

Осылайша, талап қою нысанасын дау түрлеріне бөлу қажеттілігі және оларды зерттеу күмән тудырады. Соттарда, сот актілерінде талап қою нысанасы әртүрлі дауларға бөлінбейді. Нормативтік құқықтық актілерде заңнама даулар түрлері арасында нақты критерийлер әзірлеуге жағдай жасамайды. Ғалымдардың талап қою нысанасы шеңберіндегі түрлерді ажырату мәселесіндегі ұстанымы даулы емес деуге айтуға болмайды. "Дау тақырыбы" санатын бөліктерге, "... туралы дауларға" бөлу тек ғылыми ортада қолданылады және іс жүзінде қолдау таппады.

Сондай-ақ, сот талап қою нысанасын бөлуге жол бермейді. Соттар қарызды бөліп өндіріп алу кезінде талап қоюдың нысанасы емес даудың нысанасы бөлінеді деп санайды. Мысалы, микрокредиттік ұйым соттан өз клиентінің 11,7 млн. теңге қарызынан 4,5 млн. теңгені ғана өндіріп алуды сұрады; сот мұндай талапты қанағаттандырды. Келесі жылы бұл ұйым 7,2 млн. теңгенің қалған сомасын өндіріп алу туралы талап арызбен жүгінді. Екінші талап-арызда бірінші сатыдағы, апелляциялық және кассациялық соттар «талап-арыз мөлшерінің ұлғаюы немесе азаюы талап-арыз нысанасының өзгеруі ретінде қарастырылмайтынын» көрсете отырып, бас тартты. [14, қаулы] Демек, соттар талап қою нысанасын кішігірім санаттарға бөлмейді.

Сот ісін жүргізудің түрін таңдаудағы жалғыз критерий талап қоюдың нысанасы бола бермейді. Сот ісін жүргізу түріне талап қою нысанасынан басқа даудың болуы әсер етеді. Таңдау екі кезеңнен тұрады.

Біріншіден, сотқа мәлімделген талап (талап қою нысанасы) бойынша Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде (бұдан былай АПК-де) сот ісін жүргізу түрі айқындалады. ҚР қолданыстағы АПК-де бірінші сатыдағы азаматтық сотта бұйрық, талап қою, жазбаша, ерекше талап қою, ерекше іс жүргізуді таниды. [10] Мысалы, заңды маңызы бар фактілерді анықтауды талап ететін, азаматты хабар-ошарсыз кетті деп тану немесе азаматты қайтыс болды деп жариялау туралы істер ерекше іс жүргізу тәртібімен қаралуға жатады [10, 302-бап].

Содан кейін даудың болуы сот ісін жүргізу түріне әсер етеді. Сонымен, ерекше өндірістің айрықша ерекшелігі - карама-қарсы мүдделері бар тараптың болмауы, құқық туралы даудың болмауы. Сондықтан дау анықталған кезде ерекше өндіріс аяқталады. Мысалы, некесіз туылған алты бала туралы істе дау туды: некеден тыс туған балалардың әкеге (әке болуға) құқығына еркектің заңды әйелі қарсы шықты [6]. Сот істі аяқтауға, сотқа алғашқы өтінішті караусыз қалдыруға міндетті болады [10, 279-бап]. Осылайша, даудың болуына байланысты сот ерекше іс жүргізуді аяқтауы керек еді.

Бұл ретте ерекше іс жүргізу аяқталғаннан кейін сот өтініш білдірген адамға талап қою құқығын түсіндіруге тиіс. Өтініш берушіге және мүдделі тұлғаларға "талап қою ісін жүргізу тәртібімен сотқа жүгіну құқығы" түсіндіріледі [10, 304-бап]. Мысалы, сот үш талаптың арасындағы айырмашылықты түсіндіруі керек еді:

1. әке болуды анықтау;
2. әке болу фактісін анықтау;
3. әке болуды тану фактісін анықтау.

Барлық үш талап ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында көрсетілген [7, б. 1]. Басқаша айтқанда, даудың болуы сот ісін жүргізу түрін, әсіресе ерекшеден талап қоюға, сот ісін жүргізуді өзгертті.

Осылайша, талап қоюдың нысанасы мен даудың болуы сот ісін жүргізу түріне әсер етеді. Дау болған кезде ерекше өндірістегі іс талап қою өндірісінде қарауға көшіріледі.

Кейбір соттардың "талап қою тақырыбы" санатын түсінуіне назар аударады. Талап қою нысанасы ұғымын кейбір соттар кеңінен түсіндіреді. Осылайша, апелляциялық сот

мынадай құқық нормасына түсініктеме берді: "Өзін баланың әкесімін деп мойындаған, бірақ баланың анасымен некеде тұрмаған (ерлі-зайыпты емес) адам қайтыс болған жағдайда оның әке екенін тану фактісі Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу кодексіне сәйкес сот тәртібімен анықталуы мүмкін" [15, 49-бап]. Басқаша айтқанда, түсіндіру нәтижесінде апелляциялық алқа "талап қою нысанасы" ұғымына фактіні (әке болуды тану фактісін) анықтау туралы талапты енгізді [8]. Осылайша, сот талап қою нысанасына кеңейтілген түсінік берді.

Біздің ойымызша, сот ісінің тақырыбын кеңейтілген түсіндіру теріс салдарға әкеледі. Егер талап қою нысанасына фактіні анықтау туралы талаптарды қосатын болсақ, онда сотқа қойылатын талап сот ісін жүргізудің түрін таңдау үшін сенімсіз критерийге айналады. Сенімсіз критерий процестік бұзушылықтарға, шағымдардың пайда болуына, субъектілердің өз мүдделерін қорғау үшін құқықтарын, мүмкіндіктерін шектеуге негіз жасайды. Нәтижесінде істердің саны мен дауды соттарда қарау уақыты артады. Нәтижесінде сотқа деген сенім төмендейді, сот қызметтерін пайдаланушылардың наразылығы артады.

Сонымен, талап қою нысанасының кеңеюі талап қою және ерекше өндірістер арасындағы шекараны бұлдыратады. Сот алдында қойылған талап сот ісін жүргізу түрін анықтайды деген жалпы ереже бұзылады. Мысалы, егер "әке болуды анықтау туралы" талап болса, онда іс талап қою іс жүргізуі бойынша сотта қарастырылады. Егер "әке болуды тану фактісін анықтау туралы" талап болса, онда іс ерекше іс жүргізуі бойынша сотта қарастырылады [7, 1-тармақ]. Алайда, талап қою ісінде "әке болуды тану фактісін анықтау туралы" істі қарау аталған ережені бұзады [6]. Доктриналық тұрғыдан танылған ереже және АПК-де бекітілген тәртіп бұзылады. Осылайша, соттардың талап қою нысанасын түсіндіруі сот ісін жүргізу түрлері арасындағы алшақтықты бұзады.

Талап қою нысанасы туралы норманы кеңейтілген түсіндірудің басқа бір жағымсыз салдары - субъектіні қорғау құралдарында шектеу. Апелляция әке болу мәселесі әке болуды тану фактісін анықтау арқылы шешілетінін императивті түрде бекітеді. Басқа қорғаныс құралдары қарастырылмайды. Осылайша, талапты тек әке болуды тану фактісін анықтау арқылы шектеу азаматтардың қорғаныс құралдарын таңдауын шектейді.

Сот ісін кеңейтілген түсіндірудің келесі бір жағымсыз салдары - бұл процедуралық бұзушылық. Мәселен, некеден тыс балалар туралы қаралып жатқан істе түсіндіру нәтижесінде үш процестік бұзушылыққа жол берілді. Істе талап - арыз ұғымдары бөлінбейді, өтінішті қараусыз қалдыру туралы ұйғарым шығарылмайды және тараптарға процестік нормалар түсіндірілмейді.

Біріншіден, сот арыз мен талап ұғымдарын ажыратпайды. Мысалы, арыз әке болуды тану фактісін анықтау талабы бойынша беріледі [10, 307-бап]. Ал егер мазмұнында әке болуды анықтау талабы көрсетілсе, талап қойылады [7, 3-тармақ]. Алайда соттар әке болуды тану фактісін анықтауды талап ететін кезде талап қою туралы жазады [6]. Сондай-ақ соттар талап қою нысанында (түрінде) әке болу фактісін анықтау туралы талапты қабылдайды [16]. Бұл жағдайда соттар арызды талап қояудан бөлмейді деп санаймыз. Сот қызметтерін пайдаланушылар (бірінші мысалда, заңды жұбайы) мұндай араласуды соттың іс жүргізу ережелерін елемей, сот процесінде тұрақтылықтың болмауы, зәкірлердің болмауы ретінде қабылдауы мүмкін.

Екіншіден, сот арнайы іс жүргізуді аяқтау туралы ұйғарым шығарған жоқ. Дау болған кезде ерекше өндіріс аяқталады; ерекше өндірістің аяқталуы ұйғарымымен ресімделеді [10, 280-бап]. Істе ұйғарымының болмауы бірқатар жағдайлардан

туындайды. Мәселен, ҚР сот актілерінің банкінде өтінішті қараусыз қалдыру туралы ұйғарым жарияланбаған, ол "Параграф" сот базасында да жоқ. Сонымен қатар, іс бойынша тиісті емес сот өндірісі түріне қатысты шағымға апелляциялық сот аудандық соттың арызды қараусыз қалдыру арқылы ерекше іс жүргізуді аяқтау туралы ұйғарымына сілтеме жасаған жоқ.

Үшіншіден, сот тараптарға түсініктеме берген жоқ. Өтінішті қараусыз қалдыру туралы ұйғарымда соттар өтініш берушіге "талап қою ісін жүргізу тәртібімен сотқа жүгіну құқығын" түсіндіруге міндетті [10, 304-бап]. Осындай түсініктеме жасалса, онда шағымда фактіні (әке болуды тану фактісі) анықтау туралы талап үшін өндірістің дұрыс емес түрі туралы дәлел болмас еді. Мұндай дәлелдің болуы соттың түсініктеме бермегенін жанама түрде көрсетеді.

Сот түсіндірмесінен туындаған аталған іс жүргізу бұзушылықтары даудың нәтижесінің өзгеруіне әкелмесе де, соттың іс жүргізу нормаларын қатаң сақтауында белгісіздік тудырады. Алдын ала белгіленген мінез-құлық ережелерін сақтау өте маңызды мәселе деп санаймыз, бұл сенім тудырады. Бұл әсіресе процессуалдық нормаларға қатысты. Соттарға деген сенімді нығайту үшін соттар алдын-ала белгіленген ережелерді, іс жүргізу формаларын қатаң сақтауы керек. Егер белгіленген ережелер ескірілсе, онда олар сот түсіндірмесі арқылы емес, заңнамалық тәртіпте алдын-ала қаралуы керек.

Осылайша, соттың талап қою нысанасын кеңейтілген түсіндіруі сот ісін жүргізуді таңдау критерийі күмәнді, субъектілерге қол жетімді қорғаныс құралдарын шектеу, сондай-ақ процестік бұзушылықтар түріндегі жағымсыз салдарға әкеледі, сотқа деген сенімді төмендетеді.

Автордың пікірінше, талап қою нысанасына қатысты қаралған сот түсіндірмесі қате. Біз өз пікірімізді Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодекстің (бұдан былай НОК-тің) 49-бабындағы құқық нормасы императивті емес, сонымен қатар ол бланкет болып табылады және, сайып келгенде, НОК-тің көрші бабында көрсетілген, әке болуды анықтау туралы құқық нормасына қайшы келмейді деп негіздейміз.

НОК-тің 49-бабындағы заң нормасы императивті деген пікірмен келісу қиын. Әке болуды тану фактісін анықтау мүмкін, бірақ құқық нормасы рұқсат ететін жалғыз мінез-құлық емес. Аталған кодекстің 49-бабындағы құқық нормасының диспозициясын заң шығарушы былайша тұжырымдайды: "Әке екенін тану фактісі анықталуы мүмкін" [15]. Құқық нормасы іс жүзінде мінез-құлық нұсқасын белгілейді (әке болуды тану фактісін анықтау). Бірақ сонымен бірге предикатта, баяндауышта "мүмкін" деген сөз бар. Демек, диспозиция субъектіні мінез-құлықтың бір нұсқасымен, бір мүмкіндікпен, сотқа тек бір талап қоюмен шектемейді деп санаймыз. Диспозиция субъектіге "әке болуды анықтау" немесе "әке болу фактісін анықтау" сияқты басқа талаптарды қоюға мүмкіндік береді.

Бұдан басқа, әке болуды анықтау НОК-тің 48-бабында көзделген. Бұл ретте, автордың пікірінше, НОК-тің 48-бабындағы құқық нормасының гипотезасы сол кодекстің 49-бабында баяндалған мән-жайларды қамтуы мүмкін. Сонымен қатар, формальды логика тұрғысынан анықтайтын сөздер неғұрлым көп болса, ұғымның көлемі соғұрлым тар (аз) болады. Яғни, "әке болуды тану фактісін анықтау" ұғымы "әке болу фактісін анықтау" ұғымымен қамтыланады. Ал, "әке болу фактісін анықтау" ұғымы "әке болуды анықтау" ұғымымен қамтыланады. Осылайша, әке болуды тану фактіні анықтауды әке болуды анықтау арқылы сіңіре алады.

Сонымен қатар, НОК-тің 49-бабында көрсетілген заң нормасы бланкет болып табылады. Ол қорғаныс құралдарын таңдау НОК-мен емес, процестік кодексімен

анықталады деп нақты айтады [15]. НОК нормалары жетілдіріле түседі, АПК нормаларына басымдық береді.

Осылайша, неке кодексінің 49-бабында көрсетілген құқықтық бланкет нормасының диспозитивті сипаты, әке болуды анықтау арқылы әке болуды тану фактісін анықтауды сіңіру іс жүзінде талап қою нысанасын түсіндірудің қателігін көрсетеді. Әке болуды тану фактісін анықтау туралы талап сот ісін жүргізу тәртібімен тіпті формальды түрде қарастырылмауы керек деп санаймыз. Ол сот ісін жүргізуде әке болуды анықтау туралы кеңірек талап болған жағдайда ғана қарастырылуы мүмкін. Ондай жағдайда сот тәжірибесі доктрина мен заңнамаға, соның ішінде ҚР Жоғарғы сотының қаулысына, сай болады, сотқа деген сенімді нығайтады.

Қорытынды. Доктрина мен тәжірибеде талап нысанасы туралы сәл өзгеше түсінік қалыптасты. Ғылымда "дау" санатына негізделген талап қою нысанасының түсінуі басым. Сот тәжірибесінде талап қою нысанасының анықтамасы "талапкердің талабы" ұғымынан туындайды және талаптардың мазмұнын көрсетеді.

Ғылымда, заң шығаруда және соттарда "талап қою пәні" санатын қолдану әртүрлі. Екі жағдай - (1) нысанасы бойынша талап қою топтары арасындағы айырмашылықтың күрделілігі және (2) бөлудің тәжірибеде қолданылуының болмауы – неғұрлым егжей-тегжейлі бөліну талап қою элементінің нысанасы ретінде теориялық сипатқа ие екендігіне және заң шығару қызметі мен сот тәжірибесінде қолданылмайтындығына әкеп соғады.

Заңнама мен сот практикасында талап қою нысанасынан басқа, сот ісін жүргізу түріне даудың болуы әсер етеді. Кейбір соттар "талап қою нысанасы" ұғымын кеңінен түсіндіреді, бұл сот ісін жүргізу түрлері арасындағы шекаралардың жойылуына, қорғаныс құралдарын шектеуге, сондай-ақ іс жүргізу ережелерін бұзуға әкеледі. Сайып келгенде, соттардың талап қою нысанасын түсіндіруі сотқа деген сенім деңгейіне әсер етеді.

Сотқа деген сенімді нығайту мақсатында, егер талап қоюдың нысанасы әке болуды анықтау болса, талап қою ісінде әке болуды тану фактісін немесе әке болуды фактісін анықтауды ұсынылады.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2
2. Трашкова Н.М. Иск как защита прав истца в гражданском процессе: к истории вопроса // Вестник Московского университета, серия 11. Право. 2008, №5, <https://cyberleninka.ru/article/n/isk-kak-zaschita-prav-isttsa-v-grazhdanskom-protssesse-k-istorii-voprosa>
3. Талап қою арыздарының және басқа өтініштердің үлгілері. Берешектікті өндіріп алу туралы. // <https://sud.gov.kz/kaz/content/talap-koyu-aryzdarynyn-zhne-baska-otinishterdin-ulgileri>
4. М.А. Аленов, А.С. Мадиярова Азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқу құралы. - Астана, 2011. - 431 бет.
5. Гражданский процесс: Учебник / Отв. ред. проф. В.В. Ярков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство БЕК, 1999. – 624 с.
6. Гражданское дело №1952-22-00-2/4193 от 10 марта 2023 года, Карасайский районный суд Алматинской области // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/4822910>
7. Баланың туу тегін анықтауға байланысты істерді қарау кезінде соттардың заңнаманы қолдануы туралы. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 29 қарашадағы № 16 Нормативтік қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P180000016S>
8. Гражданское дело №1999-23-00-2a\791 от 6 июня 2023 года, Судебная коллегия по гражданским делам Алматинского областного суда // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/5014069>

9. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 29 маусымдағы №5 Нормативтік қаулысы. "Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы" // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P09000005S_
10. Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377#z506>
11. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.
12. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 11 шілдедегі №5 нормативтік қаулысы «Азаматтық істер бойынша сот шешімі туралы» // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P03000005S_
13. Агиев С.В. К вопросу о понятии индивидуальных трудовых споров // <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/167718/1/61-69.pdf>
14. Гражданское дело № 6001-18-00-3Г/8176 от 19.11.2018, Верховный Суд Республики Казахстан (Кассационная инстанция) // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/701803>
15. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>.
16. Гражданское дело № 5912-19-00-2/4300 от 15.10.2019, Суд №2 города Петропавловска // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/3975454>

References:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2
2. Trashkova N.M. Isk kak zashchita prav istca v grazhdanskom processe: k istorii voprosa // Vestnik Moskovskogo universiteta, seriya 11. Pravo. 2008, №5, <https://cyberleninka.ru/article/n/isk-kak-zashchita-prav-isttsa-v-grazhdanskom-protssesse-k-istorii-voprosa>
3. Talap koyu aryzdarynyn zhəne baska  tinishterdin  lgileri. Bereshektikti  ndirip alu turaly. // <https://sud.gov.kz/kaz/content/talap-koyu-aryzdarynyn-zhne-baska-otinishterdin-ulgileri>
4. M.A. Alenov, A.S. Madiyarova Azamattyq is zhyrgizu qyqyru: Oqu qyraly. – Astana, 2011. – 431 bet.
5. Grazhdanskij process: Uchebnik / Otv. red. prof. V.V. Yarkov. – 3-e izd., pererab. i dop. – M.: Izdatel'stvo BEK, 1999. – 624 s.
6. Grazhdanskoe delo №1952-22-00-2/4193 ot 10 marta 2023 goda, Karasajskij rajonnyj sud Almatinskoy oblasti // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/4822910>
7. Balanyn tuu tegin anyқтауға байланысты істерді қарау кезінде соттардың заңнаманы қолдануы туралы. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 29 қарашадағы № 16 Нормативтік қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P180000016S>
8. Grazhdanskoe delo №1999-23-00-2a\791 ot 6 iyunya 2023 goda, Sudebnaya kollegiya po grazhdanskim delam Almatinskogo oblastnogo suda // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/5014069>
9. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 29 маусымдағы №5 Нормативтік қаулысы. "Соттардың мұрагерлік туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы" // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P09000005S_
10. Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377#z506>
11. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.
12. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 11 шілдедегі №5 нормативтік қаулысы «Азаматтық істер бойынша сот шешімі туралы» // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P03000005S_
13. Agievec S.V. K voprosu o ponyatii individual'nyh trudovyh sporov // <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/167718/1/61-69.pdf>
14. Grazhdanskoe delo № 6001-18-00-3G/8176 ot 19.11.2018, Verhovnyj Sud Respubliki Kazahstan (Kassacionnaya instanciya) // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/701803>
15. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>.
16. Grazhdanskoe delo № 5912-19-00-2/4300 ot 15.10.2019, Sud №2 goroda Petropavlovskaya // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/3975454>

Information about the author:

Zharylgap M.K. – corresponding author, senior lecturer, «Legal disciplines» chair, master, Kozymbayev University, Petropavlovsk, Kazakhstan; e-mail: jarilgapmk@mail.ru